

# ЗВІДКИ ПІШЛА РУСЬКА ЗЕМЛЯ,

## або Сила м'якого знака

Проблема походження терміну «Русь» породила багато літератури. Один із дослідників цього питання небезпідставно писав: «Історія світової етніміки знає мало таких гострих, складних, заплутаних і безнадійно загнаних у глухий кут проблем, як та, що пов'язана з походженням одного з найпростіших східнослов'янських народознавчих термінів — слова «русь» (Русь)». Існують різноманітні, іноді просто фантастичні версії походження цього терміну. Виводять його то зі скандинавських (шведської, датської, близької до них готської) мов, то з мов фінно-угорських (фінської, карельської, естонської, угорської тощо), слов'янських, балтійських, іранських, тюркських, навіть семітських...

Сумнівно, що колись дослідники дійдуть згоди щодо цього питання. Швидше, ще більше заплутають, адже джерел збереглося дуже мало. А на віднайдення якихось нових — надії мало. Та й чи ця проблема настільки вагома? Що дасть її вирішення для прояснення нашої давньої історії?

На мою думку, набагато доцільніше розібратися, як термін «Русь» інтерпретувався в різноманітних джерелах (починаючи від руських літописів і закінчуючи роботами новітніх істориків), як цей термін зазнав карколомної переінтерпретації, як із Русі утворилася Росія, як з'явилися кабінетні терміни Київська Русь, Давня Русь тощо. Однак ця проблема з певних політичних причин виявилася «малоактуальною». Насправді ж вона дає ключ до розуміння багатьох явищ, що відбувалися в Східній Європі протягом останнього тисячоліття.

Спробуймо звернутися передусім до такого джерела, як «Повість минулих літ». Звісно, не можна в усьому довіряти цьому твору, є тут чимало різноманітної ідеологічної кон'юнктури, міфів. Та все ж цей літопис відбиває уявлення наших далеких предків, принаймні їхньої освіченої частини. На думку більшості дослідників, він був укладений на початку XII ст. При цьому

було використано попередні літописні зводи. Щоправда, найдавніші рукописні тексти цієї пам'ятки дійшли до нас з XV ст. Тому існує група скептиків, які не вважають «Повість...» пам'яткою початку XII ст. Не заглиблюючись у це, все-таки вважатимемо (а для цього є підстави), що цей твір має достатньо давнє походження та відображує уявлення русичів-інтелектуалів XII ст. — тобто часу найвищого політичного й культурного піднесення Русі.

Із самого початку літопису його укладач ставить перед собою завдання з'ясувати, «звідки пішла Руська земля, і хто в ній (у деяких списках замість «ній») написано «в Києві». — П.К.) почав спершу княжити, і як Руська земля постала». На початку «Повісті...» літописець викладає такі етнологічні уявлення. Спочатку слов'яни були єдиною етнічною спільнотою і жили на Дунаї. Через різні обставини вони змушені були покинути свою прабатьківщину й оселитися в різних землях. Такими, зокрема, були морави, чехи, білі хорвати, серби, хорутани, ляхи. Останні, в свою чергу, теж розділилися. Далі в «Повісті...» зазначається: «Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота... Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем...; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли по Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами».

Відразу після цього етнологічного уривка йде опис шляху з «варягів у греки», основними опорними пунктами на якому були Київ та Новгород. Також розповідається про подорож цим шляхом апостола Андрія Первозванного. Нескладно помітити, що літописець переважно звертає увагу на ті слов'янські племена, які живуть на цьому шляху. Цей торговий, військовий і водночас важливий комунікаційний шлях був тією віссю, навколо якої творилася Руська держава.

Варто зазначити, що під племенами в «Повісті...» розумілися не первісні племена. Сам літописець говорить, що їхні назви часто походять від назв річок. Тобто це переважно територіально-етнічні утворення. Недаремно в «Повісті...» спеціально зазначається, що всі племена мали «свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів». Далі йде опис цих звичаїв та норівів — власне, ментальних особливостей. Правда, цей опис доволі тенденційний. Літописець свідомо протиставляє полян, жителів Київщини, їхнім сусідам, деревлянам, а також новгородцям, яких часто ще іменують словенцями. Це були основні конкуренти полян-киян. Деревляни, очевидно, могли претендувати на полянську територію, у той час як новгородці боролися з полянами за контроль над шляхом із «варягів у греки». У контексті цих етнологічних розмірковувань у літописі з'являється поняття Русь — не стільки етнічне, скільки політичне.

Ще в одному «етнологічному» уривку «Повісті...» читаємо: «Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани..., а потім же волиняни». Згадуються й деякі інші слов'янські племена, які жили в мирі з названими племенами — радимичі, в'ятичі, хорвати; очевидно, до числа таких мирних племен належали й дуліби, уличі та тиверці. Але ці мирні племена якось не дуже співвідносилися з Руссю.

Тим часом, у «Повісті...» чітко сказано, що Русі платять данину чимало неслов'янських народів-племен: «А се — інші народи, які дають данину Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову...». У цьому переліку, наскільки можна робити висновки, фігурують назви фіно-угорських та балтійських (литовських) етносів. Як бачимо, літописець розглядає їх як чужі для слов'ян народи, котрі мають відмінну мову. При цьому підкреслюється, що вони живуть у «північних краях», у той час як слов'яни — на південь від них. Літописець намагається навіть локалізувати проживання чужих,

неслов'янських племен. Зокрема, пише: «На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А на Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, сидить окремих народ — мурома. І черемиси окремих народ, і мордва окремих народ». Як бачимо, основний територіальний масив, який зараз вважається «корінною Росією», літописець «Повісті...» навіть не вважав (і справедливо!) слов'янською землею. Тому просто смішно чути з уст російських націоналістів заяви про слов'янську єдність чи якийсь єдиний трислов'янський народ.

Однак повернімося до Русі. «Повість...» так подає походження цього етноніма. Мовляв, у давнину полянами правили свої князі — брати Кий, Щек і Хорив. Але їхня династія вигасла, і Київ, полянську столицю, захопили хозари. На півночі, де жили як слов'яни (словени, кривичі), так і неслов'яни (чудь і весь), порядку не було, на відміну від полян, які були тямущим народом. Тоді ці «народи Півночі» пішли «за море до варягів, до русі». Русь у даному випадку розглядається як північногерманське плем'я поряд зі свеями (шведами), норманами, англами й готами. Було закликано трьох братів — Рюрика, Синеуса й Трувора, які навели лад.

Уже елементарне порівняння цих двох легенд говорить про те, що кияни в літописі спеціально вивищуються над новгородцями. І там, і тут «батьками-засновниками» є три брати. Але якщо поляни знаходять князів-правителів зі свого середовища, бо є достатньо тямущими, то нетямущі новгородці мусять закликати їх із чужої землі.

Пізніше, свідчить літопис, Київ та полян звільнили від хозарів варяги Аскольд і Дір, які тут стали княжити. Однак їх підступно вбив наступник Рюрика Олег, який почав княжити в Києві, а з часом на престолі опинився Рюриків син Ігор. Таким чином, династія Рюриковичів з Новгорода перебазувалася в Київ і, відповідно, «русь» теж перенеслася сюди. Про це так говорить літопис: «І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю».

Цей фрагмент цікавий у багатьох сенсах. Тут дається чітке визначення Русі не як племінного, етнічного об'єднання, що ми бачили раніше, а об'єднання, з одного боку, поліетнічного, а з другого — військово-політичного. Тобто це група «державних» людей, наближених до князя, які правлять землею. Зрозуміло, більша частина з них професійні вояки. І належать вони до різних народів-племен.

А слова, що Київ — «матір городів руських», означали: віднині це місто стає столицею Русі, звідси контролюватимуться інші руські міста. До речі, в скандинавських джерелах для позначення руських земель термін «Русь» не використовувався (звідси певні сумніви щодо скандинавського походження цього терміну). Для позначення Русі скандинави використовували топоніми Гардар та Австроверг. Останній термін у перекладі — «східна земля». А перший — «країна міст». Насправді точніший переклад був би такий: країна городів, укріплених місць, княжих дворів. Так, спершу Руська держава була системою таких княжих городів, звідки здійснювався контроль за певними територіями. У скандинавських джерелах Гардар — сукупність таких укріплених пунктів з чотирма основними центрами: Кенугардом (Києвом), Гольмгардом (Новгородом), Паллтескья (Полоцьком) та Смалескья (Смоленськом), тобто містами, які були ключовими на шляху з «варягів у греки».

Загалом терміни «Русь», «Руська земля», «русичі», «русини», «роси» доволі часто вживаються в «Повісті минулих літ» — близько 270 разів. Однак у цьому писемному джерелі вони практично ніколи не стосувалися «істинно російських» земель. Дозволю собі процитувати уривок з одного незалежного від нас академічного видання «Історія філософської та громадсько-політичної думки Білорусі», виданої нещодавно в Мінську. З посиланням на численні дослідження тут вказується: «Варто зазначити, що походження цих понять (тобто «Русь», «Руська земля» тощо. — П. К.) не пов'язане з північно-східною Руссю. Спочатку постали вони близько IX ст. у Середньому Подніпров'ї, регіоні Київ — Чернігів — Переяслав. У міру

поширення володінь Київської Русі вони розповсюджуються на весь східнослов'янський масив». Як бачимо, навіть неукраїнські дослідники чесно визнають, що спочатку термін «Русь» з'явився на нинішніх українських землях.

Звісно, дехто може закинути: мовляв, Руссю називали Новгород і Смоленськ — міста, які входять до складу сучасної Росії. Насправді це буде лукавством або непорозумінням. І культурно, і етнічно Смоленщина та Новгородщина помітно різнилися від «істинно російських земель», Московії. За Смоленськ і Новгород Московія вела запеклу боротьбу, яка навіть супроводжувалася частковим етноцидом місцевого населення (особливо це стосувалося Новгорода).

Тепер спробуємо розібратися, в яких значеннях вживалися терміни «Русь», «Руська земля» в «Повісті минулих літ» та інших писемних пам'ятках тієї доби. Щоб мене не звинуватили в тенденційності, звернуся до класика російської історіографії Василя Ключевського. Він розрізняє чотири значення слова «Русь» у зазначених джерелах: «1. Етнографічне: русь — плем'я; 2. Соціальне: русь — стан; 3. Географічне: Русь — область; 4. Русь — державна територія ». Дійсно, русь спочатку в «Повісті...» трактується як скандинавське плем'я, проте дуже швидко таке розуміння зникає. Русь ніби розчиняється в слов'янстві. Зрештою, вона починає трактуватися як населення Київщини, навіть ототожнюється з племенем полян. Трактується русь, про це йшлося вище, і як соціальний стан, власне, як соціальна еліта, що здійснює керівництво державою. Територіально, про це теж уже говорилося, Русь сприймається як Київщина, Середнє Подніпров'я. Нарешті, в політичному значенні — це Руська держава, яка охоплює значні території Східної Європи, переважно ті, які лежать на шляху з «варягів у греки». Дехто з дослідників додає ще одне розуміння Русі як православної церковної спільноти, об'єднаної Київською митрополією. Отже, термін Русь виявився багатозначним. І ця багатозначність, незважаючи на її певні трансформації, зберігалася тривалий час. Навіть якщо ми візьмемо писемні пам'ятки XVI й

частково XVII ст., то побачимо, що існувало вузькотериторіальне розуміння (Руське воєводство, власне, територія сучасної Галичини); широке географічне трактування, коли під Руссю розумілися переважно терени сучасної України й Білорусі; соціальне трактування («руський народ» як тодішня руська православна шляхта й князі); нарешті, Русь як православна спільнота Київської митрополії.

Текст «Повісті минулих літ», як і інші пам'ятки того та пізніших періодів, зовсім не говорять про існування якоїсь руської чи давньоруської народності, яка стала «колискою» трьох «братніх» народів — росіян, українців і білорусів. Загалом, якщо виходити з цього джерела, то картина вимальовується приблизно така. УХ — XII ст. на теренах Східної Європи розселилися різні слов'янські етноси, котрі в літописі часто називаються племенами. Ці племена мали свої етноніми, територію розселення, свою специфічну культуру й навіть етнічний характер. Про це свідчить не лише «Повість минулих літ». Певним чином це підтверджують і археологічні дослідження. Слов'янські етноси зосереджувалися на шляху з «варягів у греки». На цьому шляху почали творитися воєнно-політичні структури, що завершилося врешті-решт створенням Руської держави. Головним її осередком став Київ та слов'янські землі Середнього Подніпров'я.

Розвиток шляху з «варягів у греки» та існування Руської держави визначило дві тенденції в етногенезі Східної Європи. Слов'янське населення, будучи більш розвинутим культурно й політично, почало слов'янізацію фінно-угорських та литовських етносів цього регіону. Зокрема, районами такої слов'янізації стали терени частини сучасної Білорусі, де проживали литовські племена, Новгородська земля, де переважало фінно-угорське населення. Дещо пізніше почалася слов'янізація Залісся, власне «істинної» Росії. Друга тенденція виражалася в творенні своєрідного слов'янського (руського) суперетносу на шляху з «варягів у греки», де відносно інтенсивні контакти сприяли зближенню споріднених племен. Першу скрипку в цьому грали поляни, котрих можна вважати одними з предтеч сучасних українців.

Однак переорієнтація торгових шляхів у XIII ст., монгольська навала, що призвела до серйозних геополітичних змін у Східній Європі, деякі інші явища політичного й культурного характеру помітно змінили «етнічну мозаїку» в цьому регіоні. Та все ж спадок, політичний та культурний, Русі виявився дуже живучим і дав деякі неочікувані плоди. Але це вже інша історія.

Років зо два тому мене попросили виступити в Ольштині (Польща) щодо питань національної самоідентифікації українців. Публіка була різною — не лише науковці Ольштинського університету, а й журналісти, навіть такі собі «вільні інтелектуали» . Були серед них і українці. Адже в Ольштинському воєводстві зараз живе чимало наших одноплемінників. Це — сумний результат операції «Вісла», коли в післявоєнний період українців з їхніх етнічних земель на сході та півдні теперішньої Польщі масово переселяли на «земі одзискани» — території, що дісталися полякам від Німеччини. У своєму виступі я зупинився, зокрема, на питанні зміни етноніма в українців. Для багатьох поляків стало відкриттям, коли вони дізналися, що поняття «Русь» тривалий час використовувалося для позначення українців, а, наприклад, «перогі рускі», які є практично в кожній польській ресторації чи кафе, зовсім не російська страва, а звичайні українські вареники. Доводилося нагадати й про те, що навіть у сучасній Польщі на сході чи півдні зустрічаються назви населених пунктів із додатком «рускі». Однак це зовсім не означає, що тут жили росіяни. Насправді це залишки пам'яті про те, що тут мешкали українці, яких називали русинами. Здавалося, хто-хто, а поляки мали б розуміти такі речі. Це ж не французи, німці чи англійці, котрі плутають Русь і Росію. Однак...

А нещодавно мав приємність спілкуватися з Євгенієм Гузєєвим, генконсулом Росії у Львові. Якраз це був час, коли він «прославився» своїми виступами про «Русь» на Галичині. Мовляв, тут ще до війни (тієї, що в нас зазвичай зветься «Велікой Отечественной») люди розмовляли по-руськи,



тому що були русинами. І ось лише радянська влада після «золотого вересня» 1939 р. принесла галичанам українську мову. На ці теми пан консул вирішив поспілкуватися й зі мною. Звісно, він зовсім не простачок. І розуміє, що Русь та Росія — не одне й те саме. Проте з його міркувань випливало: там, де Русь, мусить бути й російський дух. Та, власне, чого чекати від представника дипкорпусу Росії? Вони, себто російські дипломати, чітко відстоюють інтереси своєї держави.

І це ще не все. Візьмемо хоча б «совість» сучасної Росії — Олександра Солженіцина. Ось його слова: «И никакие их проклятая (тобто українських націоналістів. — П.К.) не отвратят наших сердец от святого Киева, источника и самих великороссов, — Киева, где и сегодня неистребимо звучит русская речь, и не замолкнет. Будем сохранять теплое чувство единого триславянского народа...»

Годі, скажете ви, це ж письменник, у нього часто чуття над раціо превалюють. Візьмемо тоді академіка Дмитра Ліхачова, чи не найбільшого авторитета для росіян (і для деяких українців) у сфері «древнерусской» літератури. У своєрідному науковому бестселері «Введение к чтению памятников древнерусской литературы» він пише: «Русской литературе без малого тысяча лет. Это одна из самых древних литератур Европы. Она древнее, чем литературы французская, английская, немецкая. Ее начало восходит ко второй половине X века». Отак, ні більше й ні менше. Куди там якимсь німцям, англійцям чи французам змагатися з росіянами!

Чи розумів академік Ліхачов, що займається інтелектуальним шулерством? Бо в X ст. ні Росії, ні російської літератури не було. Була Русь, що етнічно передувала Україні. Гадаю, Ліхачов це розумів. На те він академік! У деяких своїх роботах учений все-таки розмежовував терміни «руський» та «русский» (див. Лихачев Д. С. Киев — мать городов русских// Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность. — К. 1987. — С. 6-14). Правда, робилося це для «вузьких спеціалістів».

Однак мене зовсім не дивують ні ліхачови, ні солженіцини, ні гузеєви... Не дивують і закордонні вчені-гуманітарії. Де їм розібратися в термінологічних тонкощах між «руський» і «російський»? Тим більше, що перебувають вони під могутнім впливом російської русистики.

Дивують співвітчизники, які здали свій етнонім «Русь» сусідам, а тепер навіть не знають про це. Яюсь у журналі «Київська Русь» я дав собі таку характеристику: вважаю себе українцем, але не в захопленні від цього етноніма. І, закономірно, дістав на горіхи від деяких патріотів: мовляв, немає в мене достатньої любові до Батьківщини. Дійсно, я далеко не в захваті від етноніма «Україна» — хоча б через те, що він є свідченням нашої поразки в етнімічній війні.

Закономірно, дехто питає: що таке етнімічна війна, чи не є це плодом фантазії автора?

Не є. Етнімічні війни — різновид інформаційних війн, які мають давню історію. Говорити про них можна довго. Наслідки цих війн не менш реальні, ніж війн гарячих. Тут варто навести слова американського мовознавця Едуарда Сепіра: «Люди живуть не тільки в об'єктивному світі й не тільки в світі громадської діяльності, вони значною мірою перебувають під впливом тієї конкретної мови, яка стала засобом впливу для цього суспільства». Як ми назвемо те чи інше явище, так воно й починає сприйматися.

Та поговорімо про етнімі. Для декого це прозвучить дивно, але назва народу може визначати його долю. Що, наприклад, означало для держави, більша частина населення якої не була слов'янською, присвоєння терміна «Русь»? Принаймні кілька речей: претензії на культурний і політичний спадок княжої Русі X—XIII ст., відповідно, претензії на її території; слов'янізацію («русифікацію») не лише державної еліти, а й усього населення; лідерство в православному слов'янському світі й імперські амбіції як «захисника православних». А що означало для нас утрата етнімі «Русь»? Ігнорування свого величезного культурного спадку X—XVIII ст.,

свідому чи несвідому відмову від своїх периферійних територій та регіонального лідерства. Багато кому це не сподобається, але треба сказати чесно: набуття нового етноніма (Україна, тобто окраїнна земля) означало для нас маргіналізацію та поразку перед росіянами, які привласнили наш етнонім.

Професор Я. Дашкевич небезпідставно вважав, що Україна «має культивувати своє первісне ім'я «Русь», оточуючи його пошаною, пієтетом, — та відверто говорити про те, що його вкрали і загарбали. Так, як вкрали і загарбали все те, чим визначався зміст поняття «Русі». Далі він зазначав: «На сьогодні цілком ясно, що зміна назви «Русь», «русини» на «Україна», «українці» — це не підміна гірших назв кращими (як то було в колоніальних та напівколоніальних країнах, коли Цейлон замінили на Шрі Ланка, а Сіам на Таїланд), а вимушений захід, щоб позбутися загрози насильницької асиміляції поневолювачами. Українців примусили змінити національне ім'я — і це був тривалий некерований процес, який визрів у надрах народу та відшукав пропагандистів для проведення такої кардинальної переміни. Нові назви не запроваджували, як подекуди, державним декретом, бо в період здійснення процесу заміни етнонімії власної держави не було, а окупанти всіма способами намагалися не допустити потрібного результату».

На жаль, в Україні ці питання сором'язливо замовчуються. Певно, щоб не дратувати «старшого брата»?

Петро КРАЛЮК